

DACIA LUDENS

ADELA PAKI — SORIN COCIS

Jocurile ocupau în viața zilnică a romanilor un loc important din punct de vedere cantitativ, deși pe scara valorică filosofii le plasau la nivelele inferioare, disprețuindu-le. Cicero le socotește ca semn al defectului moral al lenii și se ridică în special împotriva jocurilor practicate pe table, socotind că acestea sunt potrivnice evoluției unui om care vrea să se educe prin cunoaștere: *quia etiam inertissimos homines... videamus tamen et corpore et animo moveri semper et... aut alveolum aut quaerere quempiam ludum... cumque non habeat ingenius ex doctrina oblectationes...* (Cic., *De fin.* 5, 56). Totuși, chiar și intransigentul Cicero recunoaște că jocul poate modela pozitiv educația copiilor: *ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam quem ab honestitatis actionibus non sit aliena, sic in ipso ioco aliquod probi ingenii lumen eluceat* (Cic., *De off.* 1, 103).

Jocurile erau diferențiate pe categorii de vîrstă și era considerată drept o înjosire ca adulții să joace jocuri de copii: *ut senses... ad ludum adolescentium descendant* (Cic. *Rep.* 1, 67). Copiilor le erau specifice¹ jocul cu nuci (*nucēs*), cu zornăitoare (*crepitacillum*), cu căluțul cu coadă de lemn, cu mingea (*pila*), titirezul sau ceea ce azi numim jojo, precum și cu păpușile, de cârpe sau de lut. Deși, spre deosebire de ziua de azi, jocurile copilăriei nu aveau nici un scop educativ declarat, unele dintre ele pregăteau tânărul pentru viața adultă. Astfel, Persius (*Sat.* 2, 69) arată că unele copile depuneau ofrande de păpuși în templul Venerei, iar *Historia Augusta (Vita Severi* 10, 1, 4) povestește că „*in prima pueritia... nullum alium inter pueros ludum nisi ad iudices exercuit, cum ipse praelatis, fascibus ac securibus ordine puerorum circumstante sederet ac iudicaret*“. Iar Suetonius narează despre Augustus: „...*modo talis aut ocellatis nucibusque ludebat cum pueris minutis*“ (Suet., *Aug.*, 83).

În ceea ce privește pe adulți, se poate face o distincție între jocurile practicate cu prilejul serbărilor religioase, mai ales la venirea primăverii² sau cu ocazia Saturnaliilor, în decembrie³, când era permisă practicarea jocurilor de zaruri⁴, altfel interzisă⁵, și jocurile practicate în afara cadrului sacru, pentru plăcere sau trecerea timpului.

¹ Cf. *DA*, s.v. *ludi*.

² „Când străzile Romei se umpleau de oameni rostogolind cercuri și mingi“ (Ovid., *Trist.*; 13, 12, 20).

³ Ovid., *Trist.*; 2, 491.

⁴ Quint., *Inst.*, 1, 12, 18.

⁵ *Cod. iust.*, 3, 43 (= *Corp. iur. civ.*, 2, 147); J. Väterlein, *Roma ludens*, în *Heuremata, Studien zu Literatur, Sprache und Kultur der Antike*, 5, Amsterdam, 1976, p. 8—14.

Jocurile sunt amintite de foarte mulți autori antici, de la Plautus la Isidor din Sevilla, la politicieni, la filosofi, la poeți. Toți, fără excepție, condamnă jocurile de noroc și le admit pe acelea care nu dăunează deoarece nu prezintă riscuri⁶. Cicero se revolta contra faptului că la Roma exista, pe jos, un pavaj care figura o tablă pentru jocul numit *XII scripta*, în for, adică în acel loc în care ar trebui să se împartă dreptatea. Juvenal și Martial sunt deosebit de virulenți în satirele lor contra jocurilor de noroc practicate cu zaruri „*paulum seposita severitate, / dum blanda vagus alea December / incertis sonat hinc et hinc fritillis / et ludit tropa nequiore talo / ...*” (Martial 4, 14, 6), sau „*aedificare casas, / plostello adiungere muris / ludere par inpar, equitare in arundine longa / siquem delectet barbatum, amentia verset*” (Hor., Sat., 2, 3, 247 sqq.), sau „*... alea turpis / turpe et adulterum mediocribus: haec eadem illi / omnia cum faciunt, hilares nitique vocantur*” (Juv., 11, 176 sqq).

Ovidiu descrie posibilitatea ca acest gen de jocuri să scoată la suprafață adevărata față a oamenilor, iar în antologia latină se face portretul unui jucător necinstit⁷. Opoziția și disprețul personalităților epocii față de jocurile de noroc are așadar un temei moral. Cu toate acestea, nu numai că ele s-au răspândit în întreaga lume romană, dar chiar oameni de vază le practicau: C. Calpurnius Piso, de pildă, era atât de versat în *ludus latruncularum* încât prietenii și cunoscuții se adunau să-l vadă jucând⁸; deși critică cu asprime jocurile, Juvenal ține în casă pionii⁹, iar Martial probabil juca și el¹⁰. Se știe, de pildă, despre Caligula că trișa la zaruri¹¹, iar Nero risca 400 000 de sesterți pe o singură aruncare de zar¹².

Dintre jocuri, cel mai răspândit pare a fi fost *ludus latruncularum*, un joc „de-a războiul”, practicat în special de către soldați. El se desfășura pe o tablă — *latruncularia tabula* — de regulă o cărămidă, deși, probabil că cei bogați își permiteau luxul unor table de fildeș, bronz sau poate chiar aur. Tabla era împărțită în pătrățele¹³; numărul exact al acestora nu este cunoscut și poate că era variabil. Obișnuite par să fi fost cele de 8×8. Starea fragmentară a celor descoperite până acum în Dacia — la Porolissum (pl. V/1), la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (pl. V/2), la Turda (pl. VI/1) ș.a.¹⁴ — nu ne permit să afirmăm nimic în plus. Se juca cu pionii, numiți îndeobște *latrunculi*¹⁵, de la *latro*, -onis care avea sensul inițial de mercenar. Nici numărul de pionii nu este sigur. Se știe în schimb că existau cel puțin două, dacă nu chiar trei categorii de

⁶ Vezi, de pildă, Mart. 14, 19: *alea parva nuces et non damnosa videtur.*

⁷ Apud J. Väterlein, *op. cit.*, p. 60.

⁸ *De laude Pison.* 178—208.

⁹ Juv. 11, 131: *... adeo nulla uncia nobis / est eboris, nec tessellae, nec calculus ex hac / materia, quin ipsa manubria cultellorum / ossea ...*

¹⁰ Mart., 12, 40.

¹¹ Suet., *Calig.*, 41, 2.

¹² Suet., *Nero*, 30, 3.

¹³ Varro, l. 1, 10, 22: *ordines deriguntur bini, uni transversi, alteri directi, ut in tabula solet in qua latrunculis ludunt.*

¹⁴ E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi, Zalău*, 1972, p. LVI/4; N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov, Cumidava*, Brașov, 1971, pl. LII/3.

¹⁵ Deși existau multe alte denumiri: *calculi, gemmae, lapilli*, chiar *militēs* și *hostes* sau *orbis*.

pioni ai fiecărui jucător; Isidor din Sevilla, descriind tactica jucătorului abil, afirmă: *calculi partim ordine moventur, partim vage; ideo alios ordinarios, alios vagos appellant*. Cei care se mișcau în linie dreaptă, erau simpli soldați, cei care se puteau deplasa oblic erau „ofițerii“. Cei doi adversari aveau pioni de culori diferite. Printre jetoanele care s-au descoperit în Dacia în mai toate siturile arheologice se găsesc și pioni de sticlă albă (pl. III/6, loc nedefinit în Transilvania) și neagră¹⁶ (pl. III/8, Napoca). De asemenea, semnele de pe numeroasele jetoane de os — incizii, puncte, cruci ș.a. — sunt desigur semne distinctive, fie ale diferitelor categorii de pioni ai unui singur jucător, fie ai pionilor jucătorilor adversari. Jetoanele de ceramică care apar în Dacia sunt confecționate fie special ca pioni de joc, fie sunt decupate din vase sparte (pl. I/1—4) unele chiar din vase de *terra sigillata*. Există și jetoane din os (pl. I/5—13, II/1—8, III/4, 5, 9¹⁷). Unele dintre jetoane sunt perforate (pl. III/7, fie la mijloc, fie asimetric. Pe lângă explicația dată de Dorin Alicu¹⁸, cum că ele ar putea fi păstrate întinse pe o sfoară, credem că ele erau folosite și de către copii și femei într-un joc ilustrat în antichitate de picturi pe vase grecești¹⁹. Regula pentru *ludus latrunculorum* era că, în urma deplasării mai sus descrise a pionilor și a aruncării de zaruri care stabilea pe cel care începe, jucătorul trebuia să înainteze spre adversar. Pionul prins între doi pioni adversi este socotit ieșit din joc, scopul fiind acela de a elimina pionii adversarului sau de a-i bloca în așa fel încât acesta să fie în imposibilitatea de a-i mai mișca. Câștigătorul primea titlul de *imperator*. Jocul era atât de răspândit și deținea un asemenea loc în distracția zilnică a romanilor, încât existau chiar și îndrumători în tainele jocului și nu dintre persoanele de rang social inferior. Astfel, pe o inscripție din Auscum (Aquitania)²⁰, apare un *curator C(ivium) R(omanorum)* care era *doctor librarius et lusor latrunculorum* (probabil sec. I p.Ch.).

Un alt joc foarte îndrăgit de romani era cel numit *duodecim scripta*. Tabla pe care se practica conținea cuvinte aranjate pe trei linii și despărțite de două coloane, cuvintele alcătuind fraze, uneori hazlii²¹. Se juca cu zarurile, căci unul din textele înscrise pe un astfel de *alveus* sau *abacus*, cum se numea tabla de joc, spune: *si tibi tessella favet, ego te studio vincam*²². Un asemenea *alveus* nu a fost găsit în Dacia, în

¹⁶ Două piese provin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, respectiv, Apulum; inf. amabilă Al. Diaconescu.

¹⁷ O clasificare a jetoanelor de os de la Ulpia Traiana este făcută de D. Alicu, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 349 (v. și pl. V, aici), în funcție de „ornamentul uneia din fețe“. Noi credem că, în cazul în care jetoanele erau pioni de joc, este firesc ca ele să fi fost decorate în mod diferit, pentru a se distinge diferitele tipuri de pioni.

¹⁸ D. Alicu, *op. cit.*, p. 349.

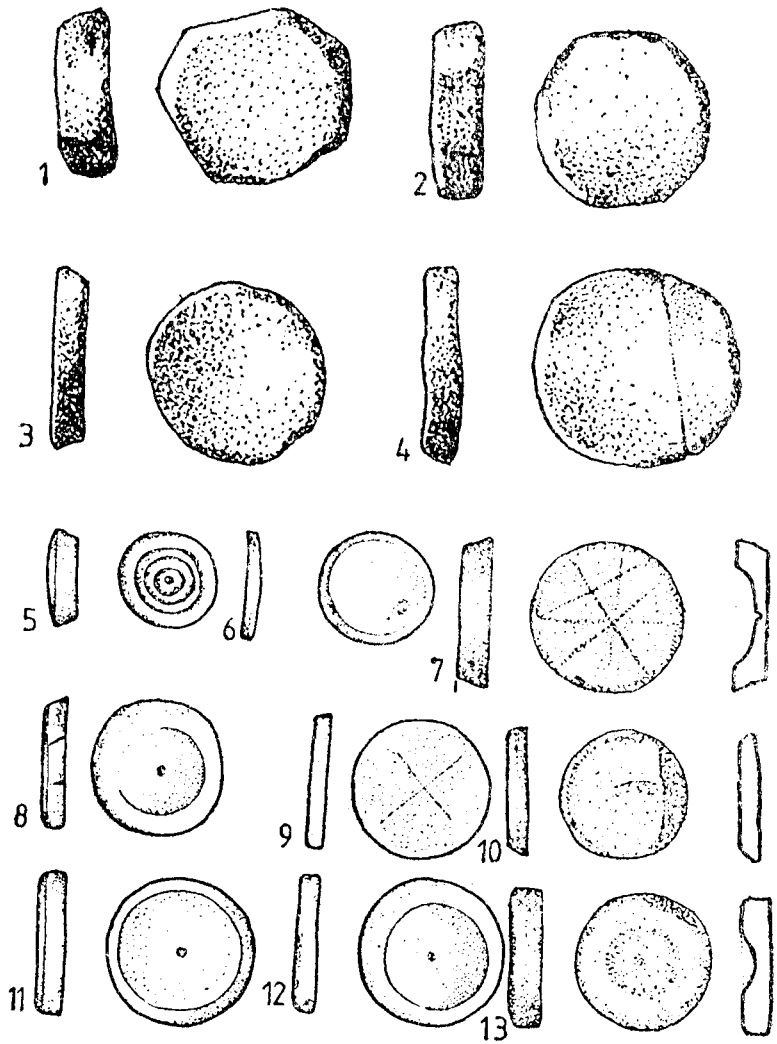
¹⁹ J. Väterlein, *op. cit.*, p. 125, fig. 16.

²⁰ CIL XIII 444.

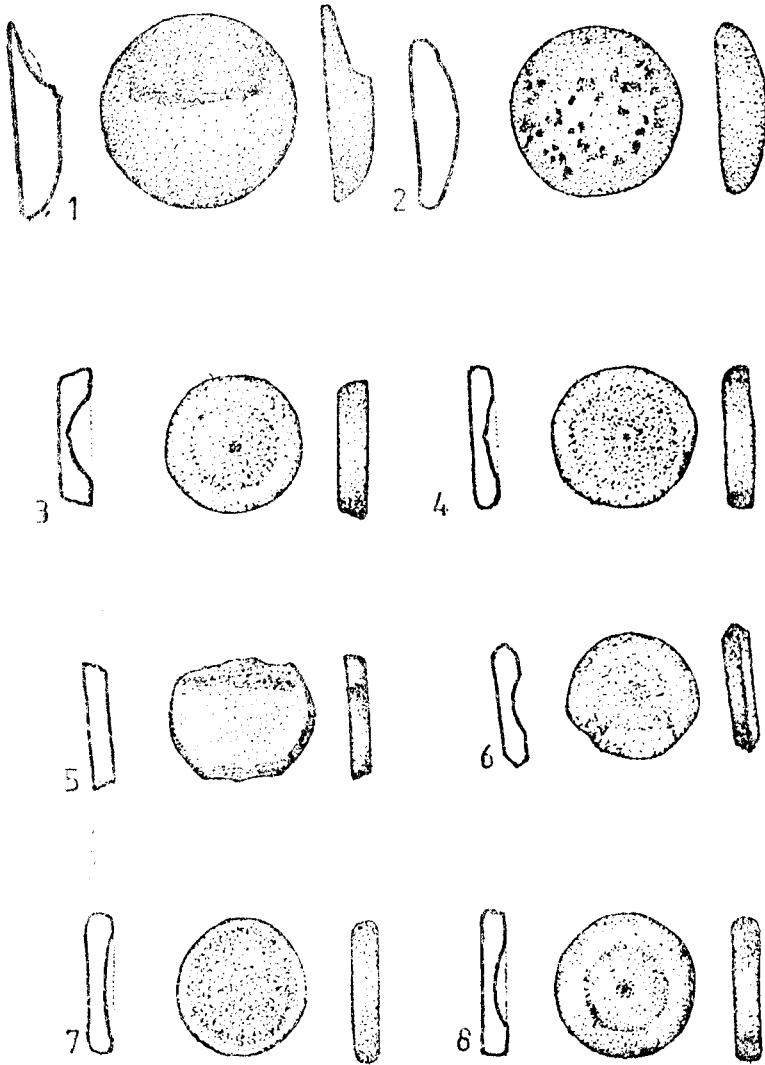
²¹ De pildă, CIL XIV, 4125 I:

LEVATE DALOCU
LUDERE+NECIS
IDIOTA RECEDE

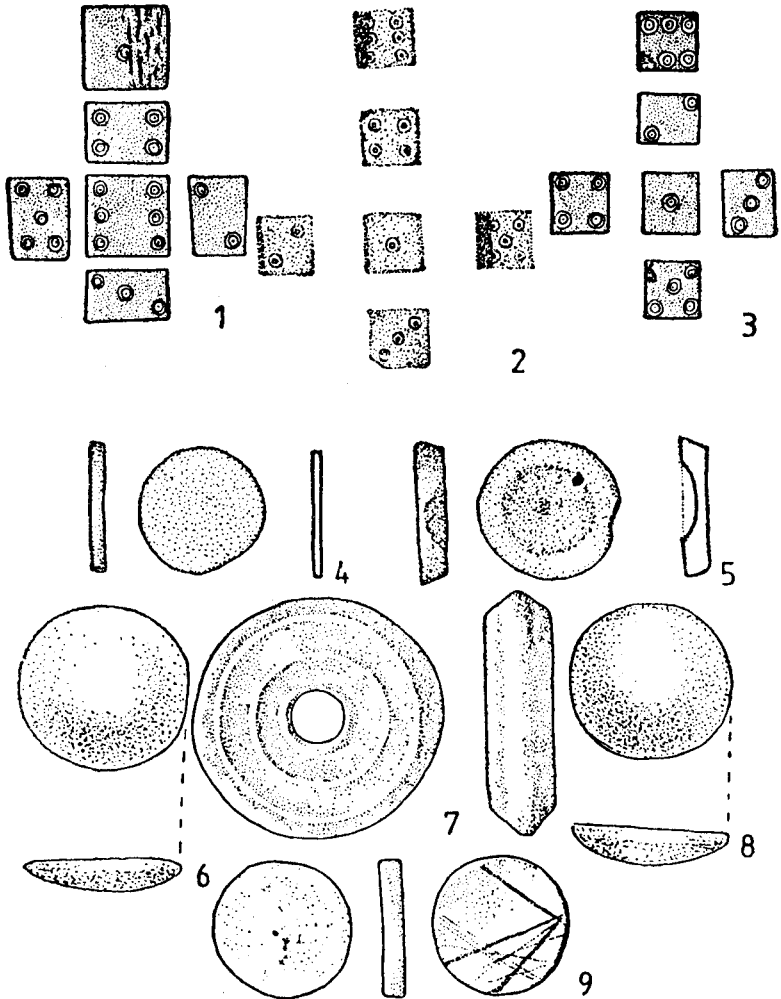
²² Christian und Claudia Holliger, *Römische Spielsteine und Brettsteine in Gesellschaft Pro Vindonissa, Jahresbericht 1983*, Brugg, Vindonissa-Museum, p. 22.

Pl. I. — 1—4 Jetoane de ceramică; 5—8 Jetoane de os.

Pl. II. — 1—8 Jetoane de os.

Pl. III. — 1—3 Zaruri de os. 4, 5, 9 Jetoane de os. 6 și 8 Jetoane de sticlă. 7 — Jeton de os, perforat.

schimb o cărămidă provenind de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și având incizate — din câte se vede în fragmentul rămas — două linii de cerculețe, cu câte o cruce în interior, respectiv un cerculeț cu o singură linie diametrală, este similară cu tabla care era folosită pentru jocul numit *latina gaudes*, o variantă a jocului *XII scripta*. O reconstituire a tablei de joc se poate vedea în pl. VII/2²³, iar regula era simplă, pionii fiind mutați din cerc în cerc, dintr-un capăt în celălalt, adversarii având fiecare câte o linie de cerculețe de o parte și de alta a cuvintelor înscrise la mijloc. Dat fiind faptul că pe fragmentul de la Ulpia Traiana²⁴ (pl. VII/1—2) cele două linii de cerculețe sunt foarte apropiate, nefiind lor decât pentru niște litere foarte mici între ele, presupunem că era vorba de un alt joc, al cărui nume antic nu se cunoaște și care era alcătuit din mai multe șiruri de cerculețe, pionii avansând din cerc în cerc, fiecare jucător pe linia sa până la capătul opus al tablei, unde se afla o monogramă²⁵. Avansarea pionilor era determinată de aruncările de zaruri, pentru că expresia mai sus menționată, „dacă pe tine te favorizează zarurile, te voi învinge prin strădanie“, implică faptul că un jucător abil putea schimba sorții nefavorabili ai zarurilor prin mutări inteligente ale pionilor. Aceasta desigur cu condiția ca adversarul să nu folosească zaruri falsificate. Un asemenea zar a fost descoperit la Ulpia Traiana²⁶, caracteristica sa fiind aceea că, mănuit cu pricepere, dădea rezultatul 6 cu 1, ceea ce, probabil, avantaja jucătorul care-i cunoștea secretul. Zaruri (pl. III/1—3) au fost descoperite în Dacia în număr mare, mai ales în castre²⁷.

Jocul de moară era, ca și astăzi, foarte răspândit. Varianta simplă, mica moară, este descrisă de Ovidiu, *Ars amat.* III 365. Varianta care se practică curent și azi este ilustrată în Dacia de două cărămizi, una provenită din Potaissa (pl. IV/1) și având în mijloc un cartuş imprimat cu literele LVM — *l(egio) V(quinta) M(acedonica)* — și cealaltă de la Drobeta (pl. IV/2); o altă cărămidă figurând o tablă de moară există la Ulpia Traiana Sarmizegetusa²⁸. Principiile jocului antic fiind identice cu cele ale jocului actual nu considerăm necesară o descriere a lor.

Materialul arheologic ilustrat în prezentul articol dovedește, asemenea majorității altor tipuri de obiecte descoperite în săpăturile din Dacia romană, că și în acest domeniu, cel al distracției cotidiene, dacoromanii nu se deosebesc prin nimic de locuitorii altor provincii ale imperiului.

Aceleași jocuri, aceleași obiecte care servesc jocului, probabil aceleași reguli și nici o excepție, nici o inovație, nici o urmă a vreunei trăsături specifice, a vreunei contribuții originale cu rădăcini într-o practică autohtonă anterioară cuceririi romane. Până și timpul liber, locuitorii Daciei și-l petreceau „à la romaine“.

²³ Apud Christian und Claudia Holliger, *op. cit.*, p. 21.

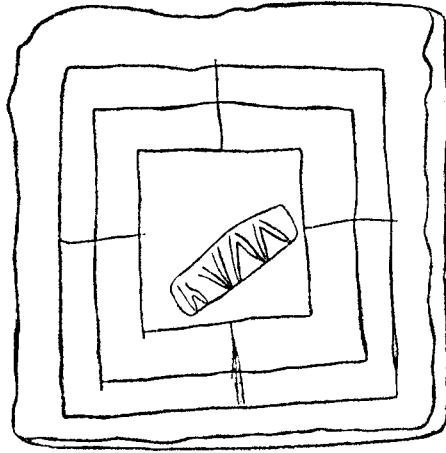
²⁴ Piesa, astăzi pierdută, ne-a fost semnalată de colegul D. Alicu.

²⁵ DA, s.v. *tabula lusoria*, fig. 4679.

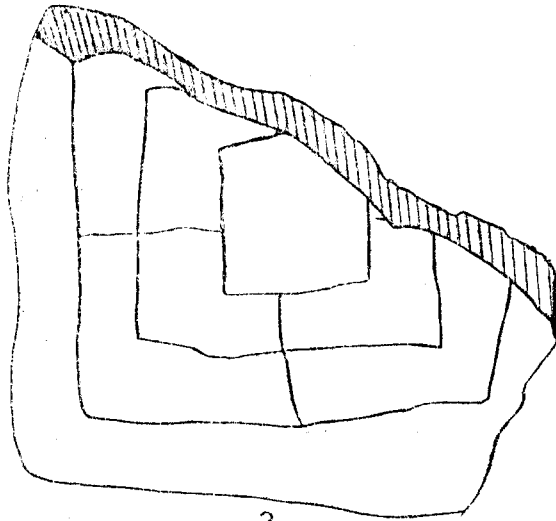
²⁶ D. Alicu, *op. cit.*, p. 350.

²⁷ Potaissa (inf. M. Bărbulescu), Porolissum (inf. N. Gudea), Apulum (inf. V. Moga).

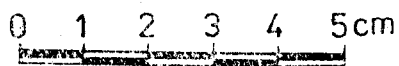
²⁸ Informație D. Alicu.

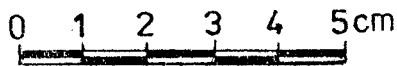
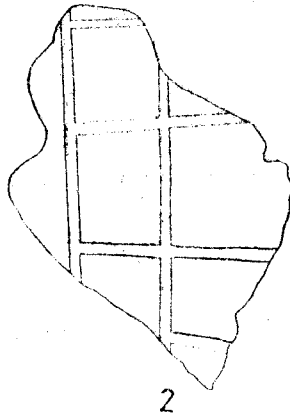
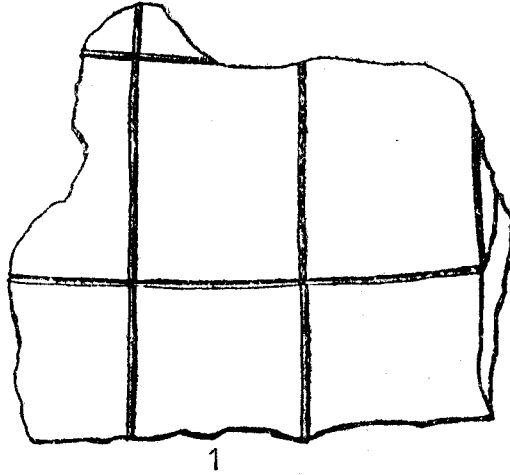
1

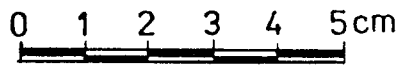
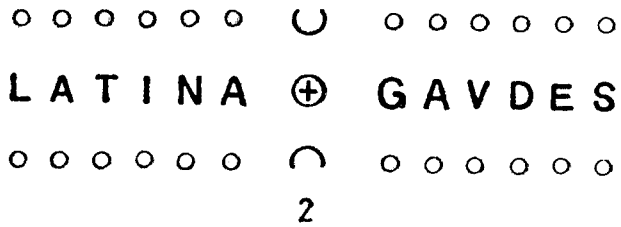
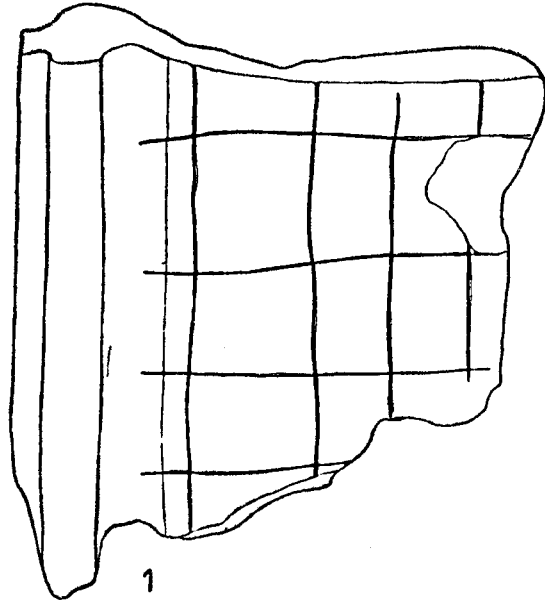
2

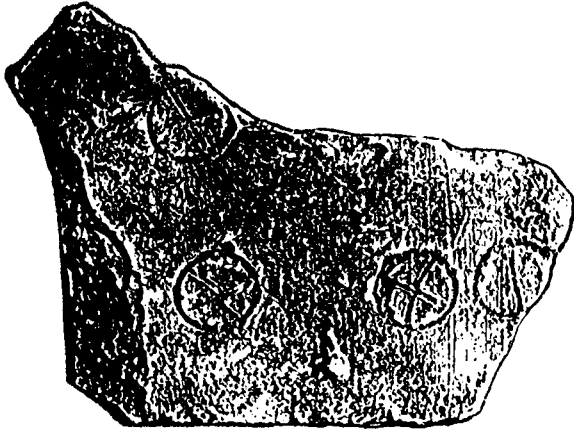
Pl. IV. — 1—2 Jocuri de moară.

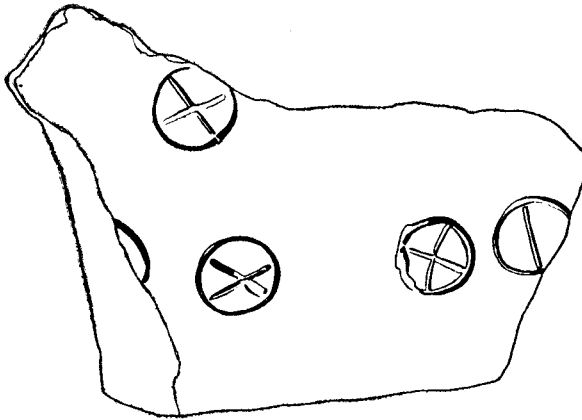
Pl. V. — 1—2 Table pentru *latrunculi*.

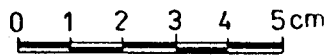
Pl. VI. — 1 Tablă pentru *litrunculi*; 2 Reconstituirea
jocului *latina gaudes*.

1

2

Pl. VII. — 1—2 Tablă de joc (*latina gaudes* ?).

C A T A L O G

1. Jeton, *Planșa I*, ceramică roșie; D=3 cm, gr.=0,8 cm; Ulpia Traiana; clădirea EM 24; Sarmizegetusa, nr. inv. 25603. Inedit.
2. Jeton, ceramică roșie; D=2,8 cm; gr.=0,7 cm; Ulpia Traiana Clădirea EM 24; M. Sarmizegetusa, nr. inv. 27604. Inedit.
3. Jeton, ceramică roșie; D=2,6 cm; gr.=0,5 cm. Ulpia Traiana; Clădirea EM 24; M. Sarmizegetusa, nr. inv. 25366. Inedit.
4. Jeton, ceramică roșie; D=3,1 cm; gr.=0,5 cm. Ulpia Traiana, Clădirea EM 24; M. Sarmizegetusa, nr. inv. 27602. Inedit.
5. Jeton, os. Decorat cu cercuri concentrice incizate, fragmentar; D=4,4 cm. Ulpia Traiana, templul lui Nemesis; M. Sarmizegetusa, nr. inv. 484. D. Alicu, în *ActaMN*, XIX, 1982, nr. 62.
6. Jeton, os, fără ornamente; D=1,6 cm. Ulpia Traiana, Amfiteatru; M. Sarmizegetusa, nr. 1142, D. Alicu, *op. cit.*, nr. 85.
7. Jeton, os, alveolat în interior, pe spate cu incizii liniare încrucișate; D=2,4 cm, gr.=0,3 cm; Apulum, Partoș, M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 5888. Inedit.
8. Jeton, os, alveolat; D=2 cm; Ulpia Traiana, Amfiteatru. M. Sarmizegetusa, nr. inv. 1193. D. Alicu, *op. cit.*, nr. 82.
9. Jeton, os, plan, pe una din suprafețe incizată o cruce; D=2,1 cm, Ulpia Traiana, Templul zeiței Nemesis. M. Sarmizegetusa, nr. inv. 482. D. Alicu, *op. cit.*, nr. 84.
10. Jeton, os, plan, fără ornamente; D=1,9 cm; Apulum; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 4009; J. Novák, în *Közlemények*, IV, 1—2, 1944, fig. 4/2.
11. Jeton, os, plan, fără ornamente; D=2,1 cm; Ulpia Traiana, Amfiteatru; M. Sarmizegetusa, nr. inv. 1189. D. Alicu, *op. cit.*, nr. 80.
12. Jeton, os, plan, fără ornamente; D=2,2 cm; Ulpia Traiana, For; M. Sarmizegetusa, nr. 481. D. Alicu, *op. cit.*, nr. 79.
13. Jeton, os, cu suprafață incizată; D=2 cm; Apulum; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 4011. J. Novák, *op. cit.*, pl. 4/7.
14. Jeton *Planșa II*, os, cu o ruptură; D=3,7 cm; Ilișua; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 2608. Inedit.
15. Jeton, os, formă semisferică; D=2,5 cm; Partoș; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 5893. Inedit.
16. Jeton, os, cu o adâncitură; D=2,1 cm; Vețel; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 5845. Inedit.
17. Jeton, os, cu o adâncitură; D=2,2 cm, Apulum; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. VI/4100; J. Novák, *op. cit.*, pl. 4/1.
18. Jeton, os, neted, fragmentar; D=2,2 cm, Ilișua; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 2609. Inedit.
19. Jeton, os, cu o adâncitură; D=3 cm; Ilișua; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 2611. Inedit.
20. Jeton, os, cu o adâncitură, D=2,1 cm; Apulum (Partoș); M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 5192. Inedit.
21. Jeton, os, cu o adâncitură; D=2,2 cm; Odorhei; M.N.I. al Transilvaniei, f.n. Inedit.
22. Jeton, os, suprafață netedă; D=1,9 cm; Apulum (Partoș); M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 5897. Inedit.
23. Jeton *Planșa III*, os, are o scobitură; D=2,2 cm; Apulum; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. VI/4019; J. Novák, *op. cit.*, pl. 4/9.
24. Jeton, sticlă albă; D=2,6 cm. Transilvania; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 5589; Inedit.
25. Jeton (pl. III/8), sticlă neagră; D=2,5 cm; Apulum (Partoș); M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. 5599. Inedit.
26. Jeton (pl. III/9), os, neted cu incizii; D=2,2 cm. Ulpia Traiana, M. Sarmizegetusa, nr. inv. 453; D. Alicu, *op. cit.*, nr. 83.
27. Rondel (pl. III/7), os cu incizii circulare și perforat la mijloc; D=3,8 cm; Ulpia Traiana, Templul lui Aesculap și Hygia; M. Sarmizegetusa, f.n.; D. Alicu, *op. cit.*, nr. 103.
28. Zar (pl. III/1), os; Dim. 1,3×1,3 cm; Ulpia Traiana, Templul lui Malagbel; M. Sarmizegetusa, nr. inv. 1019; D. Alicu, *op. cit.*, nr. 88.

29. Zar, os. Dim. 0,9×0,9 cm; Apulum; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. VI/4007; J. Novák, *op. cit.*, pl. 4/12.
30. Zar, os. Dim. 0,9×1 cm. Ulpia Traiana, nr. inv. 1166; D. Alicu, *op. cit.*, nr. 86.
31. Moară *Planşa IV*, cărămidă cu incizie cu ştampila LVM; Dim. 25×24,5×5 cm; Turda; M.N.I. al Transilvaniei, nr. inv. V/22310. Inedită.
32. Moară, cărămidă fragmentară; Dim. 27×26×5; Drobeta, castru; M. Porţile de Fier; I. Miclea, R. Florescu, *Daco-romanii*, I, 1980, nr. 326.
33. Tablă *ludus latruncolorum (Planşa V)*, cărămidă, fragmentară; Dim. 17×14×5 cm; Porolissum; M.N.I. al Transilvaniei, f.n. Inedită.
34. Tablă *ludus latruncolorum*, cărămidă, fragmentară; Dim. 12×9×5 cm; Ulpia Traiana, *Domus Procuratoris*, M.N.I. al Transilvaniei, f.n. Inedită.
35. Tablă *ludus latruncolorum (Planşa VI)*, tiglă, fragmentară; dim. 18,5×15,5×2 cm; Turda, castru; M. Turda, nr. inv. 10498. Inedită.
36. Cărămidă (*Planşa VII*). Probabil era folosită la jocul *latina gaudes* (?). Ulpia Traiana, azi pierdută. Inedită.

DACIA LUDENS

(Résumé)

On présente un choix de matériel archéologique de la Dacie romaine représentant des objets utilisés pour les jeux: des tables pour *ludus latruncolorum* pl. V/1, 2, VI/1, pour un jeu qui pourrait être *latina gaudes* ou un jeu similaire pl. VII, 1—2, des briques figurant le jeu de marelle pl. IV/1, 2; l'une d'elle (no. 1), étant découverte à Potaissa, le camp de la *legio V Macedonica*, à au milieu une estampille de la dite legion. Des nombreux jetons en céramique ou en os trouvés dans presque tous les sites archéologiques de la Dacie on présente quelques échantillons pl. I—III, aussi que quelques dés, pl. III/1—3.

Après l'analyse du matériel et une incursion dans le domaine littéraire pour présenter les règles des jeux connus en Dacie, les auteurs tirent la conclusion que dans le domaine de l'amusement quotidien, comme dans beaucoup d'autres domaines de la vie provinciale, les Daco-Romains ne se distinguent en rien des habitants d'autres provinces de l'Empire romain aux II-e—III-e siècles.